

Увод

Култура сећања – теорија и историја

У жељи да се, што је прецизније могуће, дефинише однос историје и сећања, корисно би било поћи од запажања професора Тодора Куљића да прошлост има два нивоа на којима је треба посматрати: онтолошки и експликативни.²³ Постојање првог нивоа подразумева реално стање у вези с неким историјским догађајем, односно чињенице о томе како се нешто заиста десило. С друге стране, експликативни ниво је ниво ретроактивних објашњења, односно накнадних тумачења прошлих догађаја који у великој мери зависи од друштвене реалности, идеологије или парадигме у складу са којом се приступа тумачењу прошлости. У делу *Филозофија историје* Хегел је направио разлику између онога што је назвао *res gestae*, односно ствари које су се десиле, и *rerum gestarum*, то јест прича о стварима које су се десиле.²⁴ Морис Албваш (Maurice Halbwach) је, такође, наглашавао јасну дистинкцију између историје и сећања јер „историја почиње тамо где престаје традиција, а друштвено сећање бледи или нестаје”.²⁵ Самим тим, према његовом мишљењу, историја је писана рефлексија прошлих догађаја, која неизоставно захтева временску дистанцу, док је сећање живи одраз и уточиште традиције.²⁶

Иако је Пјер Нора (Pierre Nora) сматрао да историја и сећање не само да нису синоними него су и у сваком погледу супротни²⁷, Михал Сладачек приметио је да је „сећању, да би било веродостојно, неопходно историјско истраживање због верификације и корекције, док је историјском знању сећање потребно због смисла и вредносне оријентације”.²⁸ По природи, сећање у својој суштини садржи променљивост и субјективност, што га на разне начине чини „рањивим” и не-

23 Kuljić, Todor, *Kultura sećanja...*, 7.

24 Funkenstein, Amos, "Collective Memory and Historical Consciousness", u: *History and Memory*, Vol. 1, No. 1, (Spring-Summer 1989), 5.

25 Bell, Dean, Phillip, *Jewish identity in Early Modern Germany. Memory, Power and Community*, Aldershot, Hampshire, 2007, 2.

26 Исто, 2.

27 Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011, 48.

28 Mihaljinac, Nina, *Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SR Jugoslavije*, doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, septembar 2016, 19.

отпорним на различите биолошке и друштвене утицаје који мењају његов садржај. Управо овакав дијалектички карактер сећања уочио је и Пјер Нора, за кога је, с једне стране сећање отелотворено у живим друштвима, самим тим и изложено сталној еволуцији, подложно манипулацији и утицају емоција и на крају увек у вези са садашњошћу, док с друге стране историја, која је увек у вези са прошлошћу, представља проблематичну и непотпуну реконструкцију онога што више не постоји, али истовремено и интелектуалну и нерелигиозну активност која захтева аналитички и критички дискурс, о чему ће касније бити више речи.²⁹ Због овако јасних разлика, надовезујући се на Албваша, и Нора развија његов концепт и јасно разликује колективно сећање као структуру подложну трансформацији и историјско сећање као аналитичке, рационалне и критичке форме сећања које је настало као продукт примене научне методологије.³⁰

Настанак појмова колективног и историјског памћења у њиховом модерном значењу везује се за 20. век, па ипак уочљиво је да је организована култура сећања настала са развојем првобитних преносилаца сећања, без обзира на то да ли су у питању усмена традиција или различите врсте записаног сећања. У друштвима без писмености, као и у античким друштвима – која су познавала писмо, усмено сећање је доминирало над писаним, због чега је колективни идентитет био утемељен у митолошком усменом наративу, а време које се рачунало на основу генеалогичке елите није схватано као јединствен континуитет, већ га је свака група рачунала на свој начин.³¹ Од позног средњег века, а посебно у модерном добу почевши од 16. века, потпомогнуто Гутемберговом револуцијом, писано сећање је почело да остварује потпуну доминацију. Промену су донели нови начини размишљања и нове друштвене праксе модерног доба: хуманизам, ренесанса, просветитељство, реформација, рационализам, појава нових бирократских структура у држави, научна открића, а пре свега откриће штампе, омогућивши да писано знање однесе превагу над усменом традицијом, чиме су значајно измењени и друштвени механизми преношења сећања. Током 16. века за поједине италијанске филозофе, као што су Ђордано Бруно (Giordano Bruno) и Ђулио Камило (Giulio Camillo), уметност памћења (*ars memoriae*) постала је

29 Bell Dean, Phillip, *Jewish Identity*, 3.

30 Geary, Patrick, "The Historical Material of Memory", u: Ciappelli, Giovanni; Lee Rubin, Patricia, *Art, Memory and Family in Renaissance Florence*, Cambridge, 2000, 19.

31 Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, 19–20.

кључ за откривање везе са трансцедентним сферама херметичког и изгубљеног знања.³²

Ово је било доба у ком је *ars memoriae* коју су познавали претходни векови устукнула пред емпиријском научном методом коју је донео рационализам. Теорија сазнања Френсиса Бејкона показивала је нове хоризонте научног мишљења, укључујући нове погледе на природу људског сећања. За Бејкона, функција сећања није више лежала у разумевању и чувању референци на прошла искуства, већ је била окренута откривању новог и непознатог.³³ Рене Декарт и Томас Хобс су наглашавали значај памћења у развоју интелекта и стицању знања, док је Џон Лок, надовезујући се на њихова учења, сматрао да је у оквиру јединственог интелекта, заједно са другим његовим функцијама попут разума, расуђивања, знања и веровања, памћење још један од начина разумевања који уједно представља и виталну компоненту на путу ка сазнању.³⁴ Способност да се оживе прошле идеје за Лока представља кључ идентитета свести, чије се постојање у времену заснива управо на памћењу, односно како пише Лок: „колико год свест може ретроактивно да допре до било ког прошлог догађаја или мисли, толико далеко досеже и идентитет те особе”³⁵.

Приметно је да је већина филозофа и теоретичара античког, средњовековног и раног модерног доба, од Аристотела и Цицерона преко светог Августина до Лока и Хегела, сећање посматрала углавном као ентитет везан искључиво за појединца и његове неуропсихичке функције. У оваквим оквирима појам памћења анализирао је и Анри Бергсон, који га је такође везивао за човека као биолошку јединку. Бергсон истиче да се највећи део наших сећања односи на детаље из нашег живота³⁶, примећујући истовремено да се сећање састоји од три елемента: чистог сећања, сећања-слике и опажаја³⁷. Наглашавајући значај искуства и опажаја у процесу памћења, Бергсон је сасвим очигледно истицао субјективни карактер памћења, чије су манифестације везане за ум али и тело појединца. Такође, и Сигмунд Фројд (Sigmund Freud) је памћење повезивао са човеком као појединцем и

32 Hutton, Patrick H., *History as an Art of Memory*, Hanover, London, 1993,11; Yates, Frances A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966.

33 Young, James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993, 31.

34 Clucas, Stephen, “Memory in the Renaissance and Early Modern Period”, u: Nikulin, Dmitri, *Memory. A History*, Oxford, New York, 2015, 172.

35 Исто, 173.

36 Bergson, Anri, *Materija i pamćenje*, Beograd, 2013, 89.

37 Исто, 147.

његовим психичким животом. Према Фројдовој теорији, људи могу да оздраве сећајући се, али такође и оболевају ако превише памте³⁸, а до сличног запажања дошао је и Фридрих Ниче (Friedrich Nietzsche), који је у свом делу *О користи и штети историје за живот* тврдио да је историјски живот човека, као и сећање на прошлост, нека врста оптерећења због ког „живот бива оштећен и на крају пропада“, јер, како даље пише, „могуће је живети без сећања, па чак срећно живети (...) но никако није могуће живети уопште без заборава“, због чега Ниче на крају закључује да је неопходно схватити „да сувишак историје штети живоме човеку“.³⁹ Бергсонов ученик Морис Албваш, у настојању да превазиђе субјективизам свога учитеља, указао је на важност друштвених аспеката памћења, као и на значај колективног памћења заједнице, чиме је унео велике промене у научну перцепцију улоге памћења. Морис Албваш је свој живот завршио 1945. године у нацистичком логору Бухенвалд, његово дело *Колективно памћење* издато је постхумно 1950. године, а његове теорије постају нарочито актуелне од 80-их година, захваљујући радовима Јана Асмана и Пјера Норе. Деценије на крају 20. и почетку 21. века, обележене драстичним порастом занимања за питање памћења, означене су као *memory boom*. У савременом свету и сећање је постало подложно глобализацији, док наука све више користи појмове као што су *колективно памћење*, *политика памћења*, *култура сећања*, чиме је скоро сто година након што су појам колективног памћења први пут употребили Албваш, Хофманштал и Блок, памћење постало потпуно етаблирано као друштвени феномен.⁴⁰

Да би се начини на које су људска друштва кроз историју чувала успомену на своју прошлост могли ближе објаснити, неопходно је најпре указати на разлику која постоји између основних појмова којима се оперише када се говори о „складиштењу“ тих успомена, а то су, пре свега, појмови *сећање* и *памћење*. Памћење представља чување и давање смисаоног тумачења историјском искуству и његову хијерархизацију путем одбацивања, односно заборављања појединих и фаворизовања сећања на неке друге историјске процесе или догађаје, док сећање подразумева активан психолошки процес оживљавања и поновног актуализовања истих тих искустава у са-

38 Lerider, Žak, „Pamćenje i zaboravljanje. Sigmund Frojd i *Izlečenje kroz pisanje*“, u: *Polja*, br. 459, septembar/oktobar MMIX, 120.

39 Niče, Fridrih, *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd, 1990, 9, 15.

40 За детаљније: Klein Kerwin, Lee, „On the Emergence of Memory in Historical Discourse“, u: *Representations*, br. 69, zima 2000, 127–150; Kuljic, Todor, *Kultura sećanja*, 39–43.

дашњем времену.⁴¹ Сећање би се, такође, могло описати и као слика прошлости коју је појединац лично доживео или сачувао као емотивну и личну представу, док се памћење дефинише као исторична представа о догађајима о којима је човек слушао, читао или сазнавао на неки други начин.⁴² На примеру немачког језика, правећи терминолошку дистинкцију између појмова сећање (Erinnerung) и памћење (Gedächtnis), Хегел је памћење посматрао као изумрлу спољашност⁴³, док је у сећању видео фундаментални пут за окретање у себе.⁴⁴ Такође, у свом делу *Филозофија историје*, немачки песник и есејиста Фридрих Георг Јингер (Friedrich Georg Jünger) памћење је поистовећивао са конкретним знањем, односно с оним што може да се научи, а сећање са личним искуством човека.⁴⁵

У основним тумачењима, историјско памћење се састоји од два узајамно повезана облика: колективног памћења и појединачног памћења. Први који је увео појам *колективно памћење* још средином двадесетих година 20. века био је француски социолог Морис Албваш (Maurice Halbwach)⁴⁶, који је, слично као и професор Куљић, направио разлику између историје као збирке чињеница и колективног сећања, које према речима Албваша исте те чињенице бира, пореди и разврстава у складу са потребама и правилима.⁴⁷ С обзиром на то да људи у оквиру заједнице памте много више од онога што су сами непосредно искусили, увођење појма колективног памћења било је неопходно како би се разумела надискуствена природа памћења. Са-

41 Kuljić, *Kultura sećanja*, 8.

42 Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014, 31.

43 Asman, Alaida, „O metaforici sećanja”, (prevod sa nemačkog Aleksandra Bajazetov Vučen), *Reč*, br. 56, decembar 1999, 121.

44 Појам Gedächtnis (сећање) представља реминисценцију на појмове Gedanke (мисао) и Denken (размишљање), док на појединим местима Хегел Erinnerung (сећање) пише као Er-innerung као асоцијацију на окретање ка унутрашњости (видети: Krell, David Farrell, *Of Memory, Reminiscence and Writing*, Bloomington, Indianapolis, 1990, 205).

45 Asman, Alaida, „O metaforici sećanja”, 121.

46 Иако се прва употреба појма *колективно сећање* може наћи још 1902. године код Хуга фон Хофманштала (Hugo von Hofmannstahl), почетак употребе појма у савременом смислу везује се за Албвашово дело из 1925. године *Друштвени оквири памћења*. Исте године термин *колективно сећање* прихватио је и Марк Блок, који га је користио и касније у делу *Feudal Society*. (Olick, Jeffrey K.; Robbins, Joyce, „Social Memory Studies: From the Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, у: *Annual Review of Sociology*, 24, 1998, 106).

47 Albvaks, Moris, „Kolektivno i istorijsko pamćenje”, у: Sladaček, Michal; Vasiljević, Jelena; Petrović Trifunović, Tamara, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015, 52; Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago, London, 1992.

мим тим, све до треће деценије 20. века и појаве Албвашових теорија, сећање се везивало за неуроментални систем човека, а не за његову друштвену улогу. Уводећи појам памћења, који у својој суштини има изражену социјалну димензију, Албваш је настојао да превазиђе субјективизам свог учитеља Анрија Бергсона и да посматра сећање као ентитет који ствара заједница. Памћење је комплексан феномен, због чега су Јан и Алаида Асман сматрали да су појмови колективног и индивидуалног памћења, које је користио Албваш, недовољни да би се описала сложеност људске потребе да накнадно обликује слику прошлог времена. Како би прецизније дефинисао донекле нејасан појам колективног памћења, Алаида Асман је предложила детаљнију класификацију која подразумева четири основна облика памћења: индивидуално, друштвено (социјално, комуникативно), политичко и културно памћење.⁴⁸ Иако према природи ствари индивидуално сећање представља субјективну и често изобличену визију прошлости, оно је уједно и основа сваког комплекснијег вида сећања и, према мишљењу филозофа Џона Лока (John Lock), оно је неопходан услов за конструисање сопственог идентитета и комуникацију са другима.⁴⁹ Док се индивидуално сећање везује за појединца и његово директно лично искуство, остала три облика (друштвено, културно и политичко сећање) јављају се као различити видови колективног сећања.

Први облик, друштвено односно комуникативно сећање, условљено је константном социјалном интеракцијом и почива на размени успомена између појединца и његове околине у процесу у ком се путем конфликта и компарације појединачних сећања допуњавања и формира заједничко сећање одређене групе људи, без обзира на то да ли су у питању породица, политичка странка, професионална удружења итд.⁵⁰ У оба случаја, и индивидуално и друштвено сећање нераскидиво су повезани са личним искуством и друштвеном интеракцијом и у погледу трајања одговарају или животном веку човека или периоду од три до четири генерације, што представља отприлике од 80 до 100 година, колико је највише могуће да се одржи интергенерацијска успомена на заједничка искуства.⁵¹ Друштвено сећање не само да има ограничен период трајања већ је и повеза-

48 Asman, Alaida, „Sećanje individualno i kolektivno...”, 72.

49 Исто, 73.

50 Sladaček, Michal; Vasiljević, Jelena, „Problematičnost pojma *Kolektivno sećanje*”, u: Sladaček, Michal; Vasiljević, Jelena; Petrović Trifunović, Tamara, Nav. delo, 12.

51 Erll, Astrid, *Memory in Culture*, New York, 2011, 29.

но са постојањем групе која је носилац сећања, са чијим нестанком и само сећање престаје да постоји. Укратко, ова врста сећања је не-институционализована, лична, интергенерацијска и испуњена различитим врстама емоција које се уобичајено развијају у међуљудским односима.

За разлику од друштвеног (комуникативног) сећања, које је непосредно везано за свакодневицу, културно сећање се одликује дистанцирањем од свакодневног искуства. Оно је фиксирано за трајне тачке у прошлости, најчешће битне историјске догађаје, који се у садашњости у сећању евоцирају путем различитих културних форми, као што су текстови, ритуали и споменици, или путем институционализоване комуникације.⁵² Као такво, културно сећање има вишеструку функцију: оно чува залихе знања једне друштвене групе, омогућава истој тој групи идентитетску идентификацију и, изнад свега, према речима Јана Асмана, повезује своје знање са актуелном ситуацијом (реконструктивна функција).⁵³ Посматрано на општем нивоу, културно памћење представља институционализовану врсту памћења јер своју способност да знање трансмитује кроз генерације заснива на томе што се ослања на различите врсте посредника изван људског памћења попут артефаката (књиге, документа, фотографије) или институција као што су архиви или музеји.⁵⁴ Дакле, културно памћење обухвата све оно што није активно упамћено, већ је сачувано у материјалном облику за евентуално будуће коришћење.

На крају, према мишљењу Асманових, четврти облик колективног памћења представља политичко памћење. Наглашено је да је друштвено памћење међугенерацијско и да траје онолико колико могу да се одрже заједничке успомене у оквиру три до четири генерације (међугенерацијско сећање) између којих је постојала социјална интеракција и самим тим могућност настанка заједничког искуства. За разлику од друштвеног, суштина и културног и политичког памћења није међугенерацијска, већ трансгенерацијска, са далеко дужим роком трајања, с обзиром на то да механизми преноса на које се ослањају ове врсте памћења представљају дуготрајне структуре које укључују споменике, музеје, библиотеке, али и, што

52 Assman, Jan; Czaplicka, John, "Collective Memory and Cultural Identity", u: *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995), 129.

53 Исто, 130.

54 Assmann, Jan, "Communicative and Cultural Memory", u: Erll, Astrid; Nünning, Ansgar, (ed.), *Media und Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung*, Berlin, New York, 2008, 111.

је посебна одлика политичког памћења, различите врсте едукација, јавних догађаја и друштвено-политичких ритуала који се, како би одржали или изнова активирали сећање, периодично понављају и у којима учествује шира заједница.⁵⁵ У различитим друштвеним системима, објекат политичког сећања заједница изграђује путем ритуала, док га појединац усваја по принципу одозго надолу. Због тога, политичко сећање представља институционализовану врсту сећања иза кога у већини модерних друштава својим активним деловањем стоји држава и њена актуелна политика памћења.

Да би постало трајна творевина која може да се преноси с генерације на генерацију, сећање мора да се организује и стабилизује, за шта такође постоје методе и друштвени механизми попут стварања мобилишућих наратива, формирања места сећања и изградње споменика, усвајања визуелних и вербалних знакова који потпомажу сећање и, на крају, практиковања различитих обреда (ритуала) којима се актуелизује сећање и појачава осећање идентитетске припадности.⁵⁶ На тај начин добијамо појам политичког памћења, који у великој мери обликује друштво и дефинише идентитет његових припадника, али уједно представља и конекцију између идентитета, сећања и ритуализације као практичне манифестације сећања. Британски историчар Питер Берк (Peter Burke) поделио је механизме преношења друштвеног памћења у пет основних група: 1. усмено предање 2. традиционални домен историчара, мемоари и други записи 3. уметничке слике или фотографије, како непокретне тако и покретне 4. радње путем којих се преноси памћење (ритуали) и 5. простор као медиј за преношење памћења (места сећања).⁵⁷ Како би одређена заједница формирала заједнички поглед на прошлост и формулисала га као сопствено колективно памћење, веома је битан читав низ различитих пракси попут јавних комеморација и подизања споменика, али и општих облика сећања попут традиције, мита или идентитета.⁵⁸ Заправо, функција ритуала, симбола и места сећања јесте да омогући да појединац своје лично сећање идентификује са колективним сећањем заједнице и прихвати га као своје сопствено, без обзира на то што то сећање не проистиче из његовог лич-

55 Asman, Alaida, „Sećanje individualno i kolektivno...”, 76.

56 Исто, 78.

57 Berk, Peter, „Istorija kao društveno pamćenje” (prevod sa engleskog: Željko Vučen), *Reč*, br. 56, decembar 1999, 85–86.

58 Olick, Jeffrey K.; Robbins, Joyce, *Social Memory Studies...*, 105–106.

ног искуства.⁵⁹ Комплексност, значај и смисао друштвеног памћења уско су повезани са његовом социјалном и историјском функцијом путем које заједница тумачи своју прошлост и садашњост, али такође и формира сопствени систем вредности и преко њега сопствени идентитет. Као важан фактор у учвршћивању заједничког схватања прошлости у оквиру једне заједнице, самим тим у изградњи идентитета те заједнице, јављају се друштвени обреди и ритуали. Овакви обреди представљају колективне друштвене радње којима се канонизују одређени догађаји из прошлости и даје им се посебно значење у сећању заједнице, чиме се успомена на ове догађаје не само чува као заједничка историјска визија чланова заједнице већ се и историјско сећање поново оживљава и на тај начин учвршћује колективна историјска свест и развија заједнички друштвени идентитет.

Ритуализација је добар пример који показује како једна појава истовремено поседује облике различитих категорија сећања. На пример, комеморације борцима или цивилним жртвама Другог светског рата, укључујући и жртве Холокауста, обилују коришћењем различите вербалне, визуелне и ритуалне симболике. Сви ови симболи представљају културолошке обрасце усклађене у некој врсти „архива”, који се према потреби у току церемоније реактивирају, чиме се конструише сећање и оживљава идентитет.⁶⁰ Оваква врста усклађених референци на опште симболе, који могу повремено да се оживљавају и користе према потреби, на основу онога што смо већ навели, представља одлику културног сећања. Такође, овакве церемоније су продукт деловања различитих социјалних група (удружења бивших логораша и ратних ветерана, јеврејска заједница, Комунистичка партија...), чиме оне манифестују своје виђење прошлости настало на основу сопствених уверења, сећања и искустава. С обзиром на то да су сећања сваке од ових појединачних група настала у интеракцији међу њиховим члановима, али и друштвеној размени са спољним светом, све указује на то да друштвени обреди ове врсте у себи интегришу и категорију друштвеног сећања. Осим тога, смисао комеморација и сличних друштвених обреда јесте да омогући појединцу или заједници да себе лоцира у оквиру временског континуи-

59 Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014, 29.

60 Burke, Peter, “Co-memorations. Performing the Past”, u: Karin, Tilmans; Van Vree, Frank; Winter, Jay, *Performing the past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, Amsterdam, 2010, 106.

тата⁶¹ и на тај начин, повезујући се кроз ритуал са битним догађајима из прошлости, оформи сопствене историјске наративе и изгради идентитет, што уједно чини и суштину политичког сећања. Бројни су примери који показују да су друштвени ритуали не само појам близак политичком сећању већ и његова конкретна манифестација. Сећање на Косовску битку за српски народ увек је представљало начин да се одржи историјски континуитет са српском средњовековном државом. Сличан је случај и са манифестацијама које су подсећале на Нелсонову победу код Трафалгара за Енглезе, на Стаљинградску битку и Велики отаџбински рат за Русе, као и сећање на жртве Холокауста за Јевреје, који су временом постали окоснице идентитета и изворишта националног поноса.

Осим друштвених обреда, други битан механизам преношења колективног сећања јесу места сећања. Амерички историчар Џеј Винтер приметио је да генерације које су преживеле рат местима сећања дају другачији смисао у односу на генерације којима се оваква места остављају у наслеђе: тај смисао не гледа на места сећања само као на места националног поноса, а њихова димензија није сведена само на оне политичке, историјске или уметничко-естетске компоненте, већ они поседују егзистенцијално и животно значење суочавања са траумом и личним губитком за људе који се боре са тешким теретом прошлости.⁶² Наравно, места сећања представљају уједно и места конструисања заједничке слике прошлости у складу са националном митологијом, владајућом идеологијом или политичким интересима. Међутим, прави значај места сећања за једну заједницу не проистиче из његове материјалне вредности, већ искључиво из његовог симболичког значаја.⁶³ Ипак, функција места сећања, као и порука коју она шаљу, јесу променљива категорија. Према мишљењу Џејмса Јанга, веза између једне државе и њених места сећања потпуно је двосмерна, с обзиром на то да с једне стране држава креира у складу са националним интересима своја места сећања, а преко њих и само сећање, док са друге стране једном креирана оваква места сећања имају своје сопствене „животе”, често отпорне на првобитне намере њихових креатора, при чему им нове генерације, које под новим околностима посећују ове меморијале, дају и нова значења.⁶⁴

61 Frijda, Nico H., "Commemorating", u: Pennebaker, James W.; Paez, Dario; Bernard, Rime, (ed.), *Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives*, New Jersey, 1997, 108.

62 Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 2014, 79.

63 Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, 110.

64 Young, J, E. *The Texture of Memory...*, 3.